

ВЕЛИКИЙ МАНЯВСЬКИЙ СКИТ У XVII СТ.: СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО- ІЄРАРХІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МОНАСТИРСЬКОГО ЖИТТЯ І ПОБУТУ

УДК 271:94 (477) "XVI"

ігумен
ФЕОГНОСТ (Бодоряк)

Актуальність теми. Сцит Манявський є невід'ємною частиною як українського, так і європейського цивілізаційного простору. З початку свого заснування він був одним із головних осередків духовної, культурної, державної та національної єдності українців. Його значення було надзвичайно вагомим, оскільки він, по суті, був для тогочасного українського суспільства новим Афоном. Сцит так і називали.

Актуальність зазначеної роботи посилюється й відсутністю в сучасній вітчизняній етнологічній науці комплексного дослідження особливостей функціонування соціально-ієрархічної структури чернецтва та його ролі в історії Української Церкви XVII–XVIII ст.

Метою статті є дослідження специфіки соціально-ієрархічної організації Великого скиту у визначений період.

Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**:

- прослідкувати ієрархічну структуру монастирського соціуму;
- виявити соціально-ієрархічні категорії чернецтва;
- проаналізувати нормативно-суспільну регламентацію монастирського життя та побуту.

У статті висвітлюється соціальна організація Манявського скиту в XVII ст. Аналізується нормативно-суспільна регламентація монастирського життя та побуту. На основі джерельно-історіографічної бази розглядається структура монастирського соціуму та функціонування в ньому соціально-ієрархічних категорій чернецтва.

Ключові слова: Манявський сцит, монастир, чернецтво, соціальна структура, статут, ігумен.

abbot THEOGNOSTUS (Bodoryak)

*THE GREAT SKETE IN THE
17TH CENTURY: SPECIFICITY
OF SOCIAL-HIERARCHIC
ORGANIZATION OF MONASTIC
LIFE AND DAILY CHORES*

The article explores the social organization of Maniava Skete in the 17th century. It analyzes social regulation of monastic life and daily chores. It looks into the structure of monastic society and functioning of social-hierarchic categories of monasticism.

Key words: Maniava Skete, monastery, monasticism, social structure, statute, abbot.

Аналіз останніх досліджень. Серед наукових розробок, які стосуються цієї проблематики, слід виділити напрацювання І. Скрипника [10], І. Миронюка [8], Р. Береста [1], О. Жерноклеєва [6], П. Сіреджука [9], Б. Томенчука [12] та ін. Потрібно зазначити, що перераховані науковці досліджували в основному історично-подієві аспекти та матеріальну складову Великого скиту, при цьому залишили поза увагою функціонування соціально-ієрархічних інститутів, які лежать в основі чернечої організації.

Поштовхом до наукового вивчення Скиту стали проведені археологічні дослідження 2008–2014 рр. та нововиявлені джерела з даної теми. У цьому контексті значний науковий інтерес становить тритомне видання «Великий Скит у Карпатах» під редакцією професора М. Кутутяка. Зокрема друком вийшли дві книги Патерик Скитський. Синодик [2] та Великий Скит у документах і матеріалах XVII–XXI ст. [3]. У цих працях вміщені опубліковані рукописні пам'ятки, написані скитськими монахами в XVII–XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Великий скит відіграв важливу роль у становленні основоположних правил духовного життя як в українських монастирях, так і в церковних обителях в Молдові, Румунії, Угорщині, Польщі. Саме у Скиті були закладені основи чернечого терпіння, смирення і благодаті. Проте іншою стороною життєдіяльності Скиту було існування в ньому відповідного господарського комплексу, який забезпечував потреби монастиря.

Водночас відзначимо, що монаша спільнота Великого скиту пройшла довготривалий та складний шлях у процесі свого розвитку. Під впливом різних чинників у монастирях творилися чернечі промисли, формувалися і розвивалися господарські заняття та виробництва, що мали важливе значення для економічного розвитку тогочасного суспільства. Усі, хто перебував на певному послушенстві, виконували свої обов'язки з усякою старанністю, зі страхом Божим, у покорі і любові. Таким чином, протягом XVII ст. господарсько-виробничий комплекс монастиря був значним і добре організованим. Складна система монастирського господарства природно потребувала самовідданої праці від самих монахів і відповідно належного управління.

Одним з основоположних аспектів соціального буття було повсякденне життя монахів. Воно значною мірою залежало від того становища, яке монах займав у внутрішньомонастирській ієрархії. Для повномасштабного висвітлення проблеми повсякденного життя монахів Великого скиту досить важливим є визначення «соціальної структури» цього монастиря. Праці того часу «Житіє Феодосія» і «Завіт духовний» представляють

нам Скитський монастир як спільноту трудолюбивих людей, в якій було злагоджене духовне керівництво і витворена структура підпорядкування одних (молодших) іншим (старшим).

Главою будь-якого монастиря є ігумен (у перекладі з грец. – «верховний ватажок, ватажок») [11, с. 21]. Ігумен був духовним керівником ченців, головним господарським розпорядником, без його волевиявлення в монастирі не звершувалося нічого. Якщо в інших монастирях обраний в ігумени монах відправлявся для поставлення до правлячого архієрея, то в Скиті була практика вільного вибору ігумена; і тільки відбувалось його затвердження представником Константинопольського патріарха, що зумовлено наявністю права ставропігії [8, с. 37]. Якщо заявлений на ігумена не був священником, то його висвячували у пресвітери, а потім зводили в ігумени. Проходило це так: під час Божественної літургії, яку служив сам архієрей, після особливої молитви і покладання архієрейської руки, новоосвяченому ігумену вручали знак ігуменської влади – високий дворогий жезл (посох). Під час вручення монаша братія слідом за архієреєм голосно вигукувала: «Аксіос!» (із грец. – «гідний!»).

Жезл як атрибут ігуменства був і у Великому скиті. Так, Іов говорить до Феодосія: «Жезл цей хай буде тобі символом пастирства: пасти, настановляти й завертати. Книга ж Святого Василія буде замість Статуту, по його роздумах і поступай» [2, с. 142]. Обраний і затверджений патріархом, ігумен мав велику кількість прав і зобов'язань, найголовнішим з яких було повчати братію, берегти звичаї й віру кожного з монахів.

Така практика утвердилась у Великому скиті фактично одразу. Сам старець Іов завжди мав у пошані рукоположених, і, коли приходив до нього священник чи ієромонах, він схиляв перед ним свою голову, цілував його правицю. Не випадково, що він особливо поважав Феодосія, який мав сан диякона, і тому доручав йому творити молитву, як це робив і святий Антоній, а сам усамітнювався на Скитку в новозбудованій для нього келії, безперестанку плачучи й молячись, щоб за волею Божою його починання утвердилось [4, арк. 27]. Оскільки преподобний Іов не мав сану священства, то особливо бажав, щоб ігуменом Скиту був рукоположений – ієромонах. Не випадково в «Житті» бачимо цілий ряд фактів, які висвітлюють велике його бажання висвятити Феодосія в сан священства. Передаючи вже ієромонахові Феодосію владу бути керуючим Великого скиту, Іов так мотивує свій вчинок: «Отак за велінням Божим хочу, щоб ти був пастирем і учителем стада цього, яке Бог зібрав і ще збере в заго-

роду цю. Ти ж бо є ієромонахом і духівником усіх нас, тобі ж бо подобає ігуменом бути» [2, с. 142]. Патерик Скитський передає цілу процедуру, як відбувалось посвячення Феодосія в ігумени, а потім ця практика утвердилась у Скиті. Відповідно за звичаєм висвячений на ігуменство кланявся і цілував усіх своїх братів.

Також і Феодосій розумів велику роль ігуменства для забезпечення повноцінної діяльності монастиря, налагодження повсякденного побуту. У своєму «Завіті» він писав: «Після смерті моєї братія і всі вищі: священники, диякони та економи з-поміж себе повинні обрати ігумена. Особливо зі священників, у кого побачите особливі надбання, смиренність, скромність, довготерпіння, утримання, любов до ближнього і, особливо, любов та страх до Бога й дотримання заповітів Його, а також пошану до закону монастирського і дотримання звичаїв та традицій, які від початку прийняла наша свята обитель» [5, арк. 36]. Необхідність посади ігумена в плані налагодження монастирського побуту зумовлюється ще й швидким зростанням чисельності скитських монахів. Так, уже за часів Іова кількість братії досягла близько 40 осіб, що навіть і в церкві малій уже стало тісно [4, арк. 37]. А в період розквіту монастиря в 1640 р. у ньому налічувалося вже 200 ченців. Як зазначав свого часу святий Петро Могила, це був найбільший православний монастир на цілу Україну [9, с. 28]. Це при тому, що преподобний Іов Княгиницький, вирушаючи з Угорницького монастиря в лісову пущу близько Маняви, спочатку взагалі мав намір самостійно скитувати, а згодом прийняв рішення мати тільки 12 братів, за числом апостолів Христових, а більше не хотів приймати.

Цікаво, що Феодосій, вже будучи ігуменом, намагався витворити таку систему на майбутнє, щоб утвердилась однастайність у виборі ігумена. Він прагнув добитись такого принципу, щоб ігуменом могла бути тільки гідна людина, яка при цьому б влаштувала всю братію. «І кому всі віддадуть перевагу, того мають схвалити й обрати на рік по чину святої Афонської гори і за звичаєм духовного права, тобто привілею Патріаршого, і благословенням Божим та святійшого патріарха Константинопольського, і святого собору нашого ради молитов святого Отця нашого, основоположника і преподобного старця Іова», – сказано у «Завіті Духовному» [7, с. 140]. Він же, вибраний ігумен, повинен був усе будувати та лагодити за порадою старців, бо таким є звичай, відколи стоїть свята обитель, нічого не руйнувати та не вносити нового [5, арк. 37].

Також в його компетенції було виправляти різні погіршеності, настановляти братію. Першим після ігумена був отець-намісник, який, за словами Феодосія, «дбає та береже те, що в цьому Заві-

ті описано, і що хочемо, щоб було на згадку після нас» [2, с. 269]. Термін перебування на ігуменстві був рік. По році і він, і браття соборні повинні були згадати про закінчення його терміну перебування на цій посаді, і коли було їм угодно, а також корисно обителі і всім братам, благати його потрудитись ще один рік, а потім і третій. Але, коли щось неугодне чи шкідливе спостерігалось у його діях: якщо руйнував те, що закладено у звичаї, не дотримувався записаних церковних і трапезних благочинств, не беріг поміркованість, не радився із соборними старцями та зневажав їх, – такого в рамках спеціальної процедури потрібно було позбавити права на ігуменство не тільки в рік після закінчення терміну, а й в півроку, та відібрати жезл і печать через отця-намісника або ієромонаха, головуючого на соборі [5, арк. 37].

Без благословення ігумена не дозволялося залишати обитель або виконувати будь-яку роботу, навіть для себе: переписувати книги або робити виписки з них, вирізати ложки, плести кошки, писати ікони чи займатися якимось іншим рукоділлям. Істинний і досконалий послух ченців своєму настоятелю виявлявся не тільки в тому, щоб утримуватися від погрішності, а щоб без його волі не робити навіть і похвального. Який би титул не носив ігумен монастиря, в будь-якому випадку ченці його обителі зобов'язувалися перебувати до нього в повній слухняності. Інакше їх могла очікувати навіть призначена вправа-покута. Очевидно, що такі вправи самими ченцями сприймалися як своєрідне покарання.

Чітко визначені були покарання (єпитимії) у Скитській обителі. Кожен із ченців знав, скільки поклонів і днів сухоїдіння він отримає у разі свого зловмисного проступку. Якщо хто з ченців без благословення настоятеля або келаря брав якусь річ і не покався, а був викритий іншими ченцями, то прирівнювався до злодіїв і карався на п'ять днів сухим харчем (хліб і вода). Говориться ж в «Завіті»: єпитимії брату, більше звичайної, якщо подасть ігумен, неухильно та ретельно дотримуватись [2, с. 265].

Під подібне ж покарання підпадав монах, який знав про злочин свого побратима, але не доносив про це настоятелю. Коли ж це повторювалося не один раз, то такий монах карався темницею і кайданами. У крайньому випадку – виганяли з обителі. Якщо в монастирі кілька разів помічали, що хтось із ченців зловживає вином, то такого також карали єпитимією. Отож, фактично судом «першої інстанції» в монастирях були ігумени. Для того, щоб забезпечити християнську злагоду й уникнути різних суперечностей і покарань, Феодосій просив братію надалі в усьому покорятися ігумену своєму, як самому Христові,

відповідно за апостольським вченням: «Слухайтеся наставників своїх і покоряйтесь їм; вони ж бо стережуть душі ваші» [7, с. 140].

Крім ігумена, у Великому скиті, зважаючи на чисельність монашої братії, була ціла система посад для того, щоб забезпечити монаший побут і функціонування обителі на відповідному рівні. Найближчим помічником ігумена з господарських питань був спеціальний монах – «келар» (або ж «економ»). Він доглядав за припасами, скарбницею, трапезою, дровами, водою тощо. Будучи правою рукою настоятеля, економ управляв безпосередньо господарською частиною монастирських справ. Не випадково у «Житті» написано: так, як говорили про вибори ігумена, і економа, брата вправного й надійного, з-поміж себе потрібно обирати на рік, бо як говориться, будівельником, упорядником та вольовим господарем святого господарства є економ [5, арк. 38]. Тому була необхідність, щоб посаду економа займала богобоязна, вірна і дбайлива людина. Економ був наглядачем доходів і витрат та повинен був облаштовувати все не як своє, а як Боже – з усіляким старанням, приязню та страхом Божим, і до кожної речі дбайливість та опіку мати, позаяк він є той, хто доглядає Боже. Оскільки, за монастирським правилом, немає нічого малого чи неважливого, що в ім'я Бога робиться [2, с. 270]. Економ наглядав за речами, які споживались із комори, тобто за пшеницею, мукою та іншим насінням. У «Завіті» сказано: «нехай нічого не зітліє через недбальство; нехай міль не сточить та миші не пошкодять; нехай все, що розсипано через необережність, буде побаченим» [5, арк. 39].

У зв'язку з цим багато старань та дбайливості необхідно було докладати економу, так само, як іншим служникам – кухарям, пекарям, трапезарям. При цьому вони не мали особливих привілеїв через свою службу, а продовжували перебувати на рівні з усіма іншими монахами. Ні їсти, ні пити окремо від усього загалу їм не годилося. Якщо вже траплялось так, що доводилось їм одноосібно споживати їжу, то тільки ту, яка благословенна ігуменом для всіх братів [7, с. 142]. Що ж до додаткового, то також і окремого одягу та взуття не можна було їм мати.

У Патеріку Скитському досить часто згадується як окремих послушників «полатник», чи «полатний» [5, арк. 46]. Судячи з того, що в нього були ключі від храму, то в його компетенції було збереження ключів від монастирських палат – усіляких будівель. Полатний перебував у підпорядкуванні економа, тобто замикав монастирські запаси і храм, де зберігалось все найцінніше. Була також у монастирі пекарня. Оскільки пекли хліб,

та й взагалі готували їжу монахи Великого скиту самостійно. У Синодику досить часто згадуються покійні монахи, які трудилися у пекарні. Одним з таких був монах Ясон, який трудився в пекарні і ходив по муку до брошлярні [2, с. 671].

У Скитській обителі була традиція: слуг – трапезаря, кухаря, пекаря – змінювати кожних три місяці через їхнє утруднення і для залучення інших до цієї служби. Полатного та інших – щороку, також і економа, але не надто часто, щоб колотнечу в церковних благочинствах не викликати [5, арк. 42]. Існувало ще й таке послушення, як просфорник. У його обов'язки входило випікати спеціальні хліби – просфори («прозвіри», також «проскури»). Їх виготовляли з високоякісного пшеничного борошна. Призначалися вони для здійснення літургії, тому випікати їх було дуже почесною і важливою справою.

Крім таких господарських служб, існували й інші, так би мовити церковно-літургійні послушення. Так, потрібно виділити уставника – керівника монастирського хору, своєрідного регента. У його обов'язки входило стежити за правильністю і чіткістю богослужбового співу. Уставники дуже цінувалися і користувалися повагою, навіть ставали ігуменами. Досить часто вони згадуються у Синодику [2, с. 650].

Існувало ще таке послушення, як «еклезіарх» (букв. «начальник церкви, старший у зборах»), тобто церковний доглядач. Згодом це слово замінили на більш зрозуміле «благочинний». В обов'язки благочинного входило спостереження за всім, що відбувається у храмі: за своєчасним початком богослужіння, явкою ченців, чіткістю і правильністю богослужіння, дотриманням статуту, чистотою храму, красою читання і співу, побожною поведінкою на молитві. Очевидно, у давнину він же виконував обов'язки ризничого, тобто доглядача риз – спеціального одягу для богослужіння.

Була у Скиті і така посада, як будівельник церковний, згодом паламар – це молодший церковний чин [13, с. 54]. Він наповнював маслом лампади, приготував вино і просфори для літургії, дзвонив і допомагав ієромонаху за богослужінням. Якщо на послушенстві ігуменства, полатного, економа, уставника, еклезіарха, пекаря тощо було по одному представнику, то у Скиті існували служби, до яких було залучено досить багато осіб. Так, це – швеці, стельмахи, мельники. Про велику кількість таких службовців згадується у Синодику Великого скиту. Для догляду за хворими братами призначалися спеціальні ченці на чолі з отцем-больничником. У їхні обов'язки входило лікування та повсякденний догляд за болящою братією. У «Завіті Духовному» говориться: хворого монаха, який не

може ходити, треба утримувати у лічниці та надавати йому харчі й напої, а також й всі інші потреби його задовольняти [7, с. 134].

Варто ще відзначити, що основний принцип монастирської спільноти і її спільного життя у Великому скиті будувався за зразком 12-ти апостолів, а тому були 12 найстарших братів з ігуменом на чолі. Таке їхнє число повинно було завжди бути повним, тому його порушення через смерть чи в якийсь інший спосіб доповнювалось відповідно вибором нового. «Друга річ, або спосіб справи, ради святого життя спільного нехай вона буде, – 12 братів, – старців соборних фундуо, які б незмінно та постійно в такій кількості перебували», – говориться в «Завіті Духовному» [5, арк. 45]. Вони повинні були бути спільними отцями для всіх братів, а також радниками ігумену, і спільно з ним турбуватись як про тіло, так і про душу братів; про благочестя церковне та трапезне, про прибутки та видатки, про речі монастирські: церковні та полатні, рухомі та харчові, та інші справи, зокрема щодо відправлення в дорогу на послушення вирішувати. Для цього вони повинні були заприсягнути перед Богом, перед святими іконами та чесним хрестом, як патроном монастиря, перед духовним отцем та всім собором берегти вірність та правду до Бога і братії, у спільному житті не допускати ніякої двоєдушності чи сумніву, терпляче та вірно служити в цій обителі святій та спільноті євангельсько-апостольській [2, с. 272]. Тому тих дванадцять основоположних братів, які заприсяглися і були вірними спільному життю, всі інші брати мали шанувати та слухатись їх як законних суддів та порадників духовних, і старійшин Велико-скитської обителі. Що цікаво, з тих же старців обирали і призначали на визначений час економа та полатного, а також і еклезіарха. Такий чин і порядок цих соборних старців був закладений із самого початку існування обителі, тобто ще преподобним Іовом.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, невід'ємною складовою чернечого повсякденного життя була соціально-ієрархічна організація в богослужіннях і в праці. Професійно-службова стратифікація є особливо актуальною для Великого скиту, в якому проживало близько двохсот монахів. Після молитви другою важливою складовою монастирського устрою було послушення, тобто певна служба на благо обителі відповідно до своїх умінь і здібностей. У Скиті існувала ціла низка таких послушень: ігумен, економ, полатний, еклезіарх, уставник, паламар, пекар, больничник і – велика кількість господарсько-виробничих служб. При цьому основними принципами організації були однастайність, взаємна любов і послух, оскільки благодать Божа, і віра, і виконання за-

повідей Його творить та будує церкви, монастирі, спільне життя та монаше братство. Таким чином, Скитський монастир являв собою досить складну ієрархічну систему. Становище, яке займав кожен монах всередині цієї організації, цілком визначало його статус в монастирському соціумі, рід занять, рівень особистого добробуту і навіть ступінь свободи пересування.

Проте окремі аспекти монастирського життя, зокрема права та обов'язки ченців, розпорядок дня в монастирі, умови проживання та побуту монахів, залишились за межами дослідження. Тому дана проблема ще потребує свого подальшого вивчення і є доволі актуальною в наш час.

1. Берест Р. Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва в Галичині / Роман Берест // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 204–217.
2. Великий Скит у Карпатах: у 3-х т. / За ред. проф. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2013. – Т. 1: Патерик Скитський. Синодик. – 2013. – 727 с.
3. Великий Скит у Карпатах: у 3-х т. / За ред. проф. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2015. – Т. 2: Великий Скит у документах і матеріалах XVII–XXI ст. – 2015. – 514 с.
4. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, м. Львів, ф 3, монастирі василіан, оп. 1, спр. МВ-144. Житіє и жизнь преподобнаго отца нашего Юва. Арк. 1–50.
5. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, м. Львів, ф 3, монастирі василіан, оп. 1, спр. МВ-1262. Феодосій, ієрочернець Скитського монастиря. «Завѣтъ духовный». Арк. 1–52.
6. Жерноклеев О. Скит Манявський: соціум, традиції, виховання / О. Жерноклеев // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ: Плай, 2011. – № 3. – С. 35–39.
7. Завить духовный въ іеросхимонасехъ Феодосія, игумена бывшаго обители Святой Скитской, къ воспоминанію и свидетельству, духовному настоятелю иже по мнѣ сущему игумену, и всѣмъ яже о Христь Отцемъ и братамъ моимъ и чадамъ по духу ихъже собра благодать Божія / сообщил А. С. Петрушевичъ // Науковий збірник издаваемый литературнымъ обществомъ Галицко-русской матицы. – 1868. – Вип. I и II. – Львовъ: тип. Института Ставропигійского, 1868. – С. 109–151.
8. Миронюк І. Скит Манявський / І. Миронюк, М. Фіглевський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. – 68 с.
9. Сіреджук П. Відомі й невідомі сторінки скрижалей Манявського Скиту / Петро Сіреджук // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ: Плай, 2011. – Вип. 3. – С. 27–34.
10. Скрипник І. Нариси історії Скиту Манявського / І. Скрипник. – Богородчани: Богородчанська районна друкарня, 1997. – 120 с.
11. Смолич І. К. Русское монашество. Возникновение, развитие и сущность (988–1917) / И. К. Смолич. – К.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 1997. – С. 21.
12. Томенчук Б. Городища і замки Галицької Гуцульщини: матеріали дослідження 2006–2010 рр. / Богдан Томенчук, Микола Кугутяк // Галичина. – 2010. – № 17. – С. 39.
13. Wickenhauser F. A. Geschichte des Bistums Radautz und des Klosters Gross-Skit / F. A. Wickenhauser. – Czernowitz: R. Eckard-sche Buchdruckerei, Selbstvertrag, 1890. – 54 p.